

УДК 330.33.01

Пріб К.А.

доктор економічних наук, доцент

Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT ABOUT THE CAUSES OF ECONOMIC CRISES

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано розвиток наукової думки про причини виникнення економічних криз. Вивчено бачення представників класичної та неокласичної наукових шкіл, зокрема маржиналізму та Австрійської економічної школи, Манчестерської, Чиказької економічної шкіл та монетаризму, інституціоналізму, зокрема Гарвардської школи, історичної школи, марксизму, кейнсіанства тощо. Показано, що упродовж двох останніх століть представники пмайже усіх економічних шкіл та течій намагалися розкрити природу походження економічних криз та віднайти механізми переборення їх негативного впливу.

Ключові слова: економічна теорія, економічна школа, кризи, причини криз, економічні цикли.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано развитие научной мысли относительно причин возникновения экономических кризисов. Изучены взгляды представителей классической и неоклассической научных школ, в частности маржинализма и Австрийской экономической школы, Манчестерской, Чикагской экономической школы и монетаризма, институционализма, в том числе Гарвардской школы, исторической школы, марксизма, кейнсианства. Показано, что на протяжении двух последних столетий представители практически всех экономических школ и течений пытались раскрыть природу происхождения экономических кризисов и найти механизмы преодоления их негативного влияния.

Ключевые слова: экономическая теория, экономическая школа, кризисы, причины кризисов, экономические циклы.

ANNOTATION

The article analyzes the development of scientific thought about the causes of economic crises. The author studied the views of representatives of classical and neoclassical scientific schools, in particular marginalism and the economic schools of Austria, Manchester, Chicago, as well as monetarism, institutionalism, including Harvard school, historical school of Marxism, Keynesianism. It is shown that over the past two centuries, representatives of almost all economic schools and movements tried to discover the nature of the origin of the economic crises and to find mechanisms to overcome their negative influence.

Keywords: economic theory, economic school, crises, causes of crises, economic cycles.

Постановка проблеми. Нині економіка України опинилася у вирі економічної кризи, що має як політичні, так і соціально-економічні причини виникнення. Вже вкотре перед економікою і соціумом постало питання щодо винайдення найбільш дієвих і ефективних методів та інструментів подолання руйнівного впливу дестабілізуючих чинників і формування засад майбутнього розвитку. У зв'язку з цим особливої значимості набуває вивчення напрацювань провідних науковців світу щодо природи виникнення, механізмів перебігу та засад подолання наслідків криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Свого часу М. Туган-Барановський писав: «... старі теоретики криз (правда, з числа апологетів капіталістичного ладу, на зразок Ж.Б. Сея) порівнювали кризи з рятувальною грозою, яка ламає дерева, проте очищує атмосферу і оживляє поля. До сучасних криз навіть найбільший оптиміст завжди готовий радіти й співати гімни існуючому, звичайно не застосує подібної характеристики» [1, с. 349]. Відтоді було чимало нових криз, що болюче позначились на економіці світу, окремих держав та регіонів, галузей і сфер економічної діяльності, добробуті націй та окремих громадян. Вони підтвердили думку М. Туган-Барановського про значні загрози та спричинили звернення чисельної когорти видатних науковців до проблеми виникнення і перебігу економічних криз, розробки підходів щодо запобігання їхньому впливу та подолання наслідків. Серед них найбільш вагомими здобутками належить Л. Вальрасу, К. Вікселю, У. Девонсу, Ф. Енгельсу, К. Жугляру, Дж. Кейнсу, Д. Кітчину, М. Кондратьєву, С. Кузнецю, К. Марксу, К. Менгеру, Л. Мізесу, А. Пігу, М. Ротбарду, А. Сухорукову, М. Туган-Барановському, М. Фрідману, М. Хазіну, Ф. Хайєку, Е. Хансену, Р. Харроду, Й. Шумпетеру, Ю. Яковцю та багатьом іншим [1–13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячено статтю. Історія розвитку наукової думки про природу та причини виникнення економічних криз вивчена достатньо. Проте, доцільною є певна систематизація бачень представників різних економічних шкіл і течій, що дозволить ліпше осягнути їхні здобутки та застосовувати результати у практиці державного антикризового регулювання економіки.

З цих причин метою дослідження стало узагальнення та систематизація поглядів вчених на природу походження та причини виникнення економічних криз на основі вивчення історії розвитку наукової думки.

Результати дослідження. З даних, наведених в наукових джерелах щодо історії економічних криз, може скластися оманливе враження, що вони виникли на початку XIX ст., а 1825 р. слід офіційно вважати роком народження цього феномену. Проте, кризи мають більш тривалу

історію. Уже за часів давніх цивілізацій проявлялися ознаки розбалансування господарського устрою, а в античних державах поширювалося банкрутство окремих господарників, як варіант мікроекономічних криз. Історія зберігає багато свідочств про глибокі економічні кризи, що виникали задовго до 1825 р., в епоху Відродження, у період середньовіччя, у перші століття нашої ери і навіть ще раніше. Лише у XVIII ст., як зазначав Е. Хансен, в Америці відбулися торгово-економічні депресії 1722–1723 р. (Пенсільванія), 1733 р. (Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер та Меріленд), 1737–1738 рр. (Нью-Йорк) [2]. У Франції однією з найпотужніших була криза 1788–1792 рр., що розпочалася із неврожайів на початку 1780-х рр. та призвела до закриття багатьох мануфактур, масового безробіття, а згодом стала основним предиктором Великої французької революції. Англійська торгівля зазнала численних криз у 1753, 1763, 1773, 1783, 1797 рр. тощо, а на початку XIX ст. у 1808, 1811, 1815 та 1818 рр. Англія потерпала від проявів торгових криз, що стали наслідками наполеонівських війн. Упродовж цілих п'яти років з 1807 до 1812 року криз зазнала економіка Росії. Економічні й фінансові кризи поширювалися й в інших країнах протягом усієї історії їх розвитку. Проте, за своїм характером то були здебільшого регіональні та галузеві кризи, які не поширювалися на світову економіку.

Одні з перших наукові підходи в економіці розробляли меркантилісти і фізіократи. У роботах представників цих наукових шкіл не приділено увагу економічним кризам. Адже за тих часів кризи ще не набули хронічного характеру і не призводили до таких катастрофічних наслідків як у XIX–XXI ст.

Представники класичної школи (або школи класичної політичної економії), що розвивалася у XVIII–XIX ст., С. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Дж. Мілль, Ж.Б. Сей, Ж. Сімонд де Сімонді та інші поділяли думку про природну рівновагу ринку і скептично ставилися до ймовірності загальних криз надвиробництва. Тому висвітлення причин виникнення і механізмів перебігу економічних криз у їхніх працях перебувають у початковому стані. Погляди класиків початку XIX ст. можна звести до таких трьох постулатів: по-перше, кризи є випадковим явищем, вони не обумовлюються природою економічних відносин у суспільстві, а стають наслідком випадкового збігу обставин; по-друге, кризи (зазвичай йшлося про кризи перевиробництва притаманні тій порі) завжди локальні, поширюються на незначний сегмент ринку і в жодному разі неспроможні набути глобальних масштабів; по-третє, кризи можна долати виключно за допомогою природних законів ринку, а отже, втручатися у цей процес немає сенсу.

Згодом розвиток економічних відносин, виникнення і періодичне повторення криз, зокрема криз 1825 та 1836–1838 рр., зумовили

перегляд наведених постулатів та вироблення нового пояснення феномену криз, яке найнаочніше і лаконічно пізніше сформулював Л. фон Мізес [3]. Він зауважив, що англійська «грошова школа» намагалася пояснити природу економічного буму, який зазвичай передуює кризі, виключно розширенням кредиту у результаті випуску банкнот, незабезпечених дорожочінними металами. У зв'язку з цим як єдиний і водночас повноцінний, достатній засіб боротьби з надмірним сплеском економічної активності та наступної кризи висувалося обмеження випуску банкнот, незабезпечених золотом. Проте практичне застосування такого обмеження, зокрема й Законом про банки Піля (Англія, 1844 р.), не лише не усунуло причини виникнення й поширення економічних криз, а й навіть істотно не пом'якшило характер їх перебігу. Крім того, англійські економісти того часу розглядали пусковий механізм циклічності через розширення кредиту в окремо взятій країні, припускаючи дотримання консервативної кредитної політики іншими країнами, чого практично ніколи не відбувається. Механізм розгортання кризи представники школи вбачали в розширенні кредиту, що призводить до зростання цін в країні та, як наслідок, – стимулює імпорт і паралізує експорт. Вони вважали, що металеві гроші за такої ситуації «витікають» за кордон, а банки згодом зіштовхуються з вимогами щодо повернення тих засобів, які вони пустили в обіг (незабезпечених золотом банкнот). Коли кількість вимог стає критичною, банки змушені обмежувати кредит, а відтік металевих грошей за кордон призупиняє зростання цін. Ці обставини (скорочення кредиту, нестача металевих грошей та припинення зростання цін) сукупно сприяють перелому економічної динаміки з буму на пригнічення й зумовлюють виникнення кризи. Для окремої країни, яка одноосібно збільшує обсяги кредитування економіки на тлі консервативності кредитної політики інших країн, такий механізм розгортання економічного циклу є цілком прийнятним. Проте, у випадках, коли кредит одночасно зростає в усіх або в більшості країн світу, подібне розгортання економічного циклу і виникнення кризи унеможлиблюється. Адже стимулювання імпорту та гальмування експорту в цих країнах будуть недостатніми, зростання цін в одній країні компенсуватиметься відповідним зростанням в інших, а відтік коштів – їхнім притоком. Торговельне сальдо країн залишатиметься задовільним і не потребуватиме скорочення кредиту. Оскільки перебіг світових економічних криз не підтверджував грошову теорію, у другій половині XIX ст. вона була поставлена під сумнів, а визнання отримала ідея про те, що економічний цикл не має нічого спільного з грошами і кредитуванням [3].

Періодична криза 1847 р., що до того ж посилилася завершенням великого циклу

кон'юнктури, призвела до розвитку наукової думки на відмінних від поглядів класичної школи підходах. Реакцією на неспроможність класичної економічної доктрини, особливо англійського толку, пояснити природу криз, а також поширення дестабілізаційних процесів на економіку Німеччини стало одним з поштовхів до виникнення історичної школи (з середини XIX ст., Ф. Лист, В. Рошер, Г. Шмоллер, А. Вагнер та ін.). Історики робили акцент на неприйнятності застосування концепції вільного ринку в економічно слабких державах, необхідності побудови сильної національної економіки, зокрема за допомогою державного втручання з урахуванням історичних, територіальних і національних умов господарювання при налагодженні економічної політики у кожній окремій країні. Хоча представники історичної школи значно менше, порівняно з науковцями інших шкіл і течій, приділяли уваги проблемам економічного циклу і періодичних криз, вони досліджували історичний розвиток господарства і намагалися розробити інструментарій досягнення його стабільності, а отже, й запобігання депресивним процесам і кризам.

Наступна криза 1857 р., що стало справжньою світовою, а також недостатня реакційність історичної школи, її відхід у суміжні спеціальності (соціологію, політологію тощо), з одного боку, та нездатність класичної економічної теорії пояснити механізм циклічності, віднайти заходи з його подолання й недопущення криз і депресій, з іншого боку, посприяло виникненню більш потужної реакції та формуванню протилежної економічної доктрини – марксизму, яку з другої половини XIX ст. розвивав К. Маркс, Ф. Енгельс [4], В. Ленін, К. Каутський, Г. Плеханов та інші, зокрема «легальні марксистки» і «ревізіоністи» М. Туган-Барановський, В. Зомбарт та інші. На відміну від попередніх шкіл і течій у марксистській політичній економії кризам приділена неабияка увага. Адже, на думку К. Маркса, кризи органічно притаманні капіталістичному ладу, а їх періодичне повторення і посилення свідчить про нежиттєздатність останнього і наочно доводить незворотність соціалістичної революції. За філософією марксизму, лише революція та зміна соціально-економічного ладу дозволять реалізувати принцип планомірного розвитку економіки й подолати економічні кризи. Не дивно, що після Жовтневої революції, особливо на теренах радянської науки, напрацювання щодо теорії криз та економічних циклів у рамках марксизму піддавались цензурі. Прихильники марксизму послідовно намагалися довести неможливість виникнення економічних циклів і криз в умовах соціалістичного ладу та планової економіки. Усі напрацювання з теорії криз і циклів (наприклад, роботи М. Кондратьєва) стосувалися виключно капіталістичної економіки, а негаразди радянської системи пояснювалися тимчасовими труднощами перехідного,

постреволюційного чи поствоєнних періодів або наслідками діяльності «контрреволюційних» чи «контррадянських» елементів. Тому надалі теорія криз і економічних циклів знайшла своє продовження в школах-нащадках класичної політичної економії та кейнсіанстві, а не марксизму. Проте відбулося це дещо пізніше, уже в першій половині XX ст.

А в другій половині XIX ст. подальше періодичне повторення криз підштовхнуло науковців на нові дослідження. Адже у 1866 р. Громадянська війна у США призвела до загального занепаду торгівлі і виробництва та вилилася у так званий «бавовняний голод». У 1873 р. відбулася наступна світова криза, що на відміну від кризи 1857 р. мала не одне, а одразу декілька джерел виникнення. Крім того, потрібно зауважити, що ідеї К. Маркса значна частка наукового соціуму не поділяла. Тому в 70-ті рр. XIX ст. виникла своєрідна реакція на вчення марксистів та поширення марксизму у світі, виразниками якої стала економічна течія маржиналізму (К. Менгер, У. Джевонс, Л. Вальрас та інші). Учення маржиналістів ґрунтується на моделі економічної рівноваги між попитом і пропозицією Л. Вальраса, за якої ринкова економіка розглядається як система, що потенційно здатна досягати рівноваги, оскільки її складовими є раціональні суб'єкти, що прагнуть до оптимуму свого існування – економічного успіху. Отже, згідно з поглядами маржиналістів, в основі ринкової економіки закладено механізм подолання криз [5–6]. У розвитку ідей маржиналістів в економіці А. Маршалл також виступав за ідею вільної конкуренції і ринку та за обмеження державного втручання в економіку. Так зародилася нова хвиля підтримки наукової доктрини класиків та ідеї вільного ринку.

Проте наукова думка кінця XIX ст. виявилась неспроможною виробити рецепт цілковитого подолання циклічності й недопущення чергових криз, що відбулася 1890 та 1893 р. На тлі економічних процесів кінця XIX ст. продовжувалося становлення маржинальної концепції у роботах представників австрійської економічної школи. У дослідженнях другого покоління австрійських економістів (Л. фон Мізес, М. Ротбард, Ф. фон Хайек та ін.) проблеми криз посіли провідне місце [3; 7–8]. Було запропоновано теорію економічного циклу або «грошову теорію криз», як називали її розробники. Вона стала продовженням попередніх напрацювань англійських економістів «грошової школи» (зокрема й К. Вікселя), а її прихильники згодом перетворилися на найбільш завзятих і послідовних опонентів кейнсіанської теорії економічного циклу. Вони вважали цілком вірним припущення англійської «грошової школи» щодо ролі розширення кредиту у пусковому механізмі економічної циклічності, проте зазначали, що розширення кредиту здійснюється не лише шляхом збіль-

шення грошей в обігу, а й шляхом використання поточних рахунків із застосуванням чеків, чого не врахували представники англійської грошової теорії. Також учені австрійської школи намагалися виправити ще одну принципову помилку англійської грошової теорії щодо визнання в якості пускового механізму циклічності розширення кредиту в одній відокремленій країні за умови консервативності банківської політики в інших країнах і вважали таким пусковим механізмом невинуватене зростання господарської активності внаслідок розширення кредиту, що призводить до структурних диспропорцій в економіці.

На початку XX ст. на тлі кризи 1907 р., що стала однією із найпотужніших в історії, виникла одна із найвагоміших течій в економічній науці – інституціоналізм. Вона не стала цілісною доктриною, а розпалася на три напрямки: 1) психо-біологічний (Т. Веблен); 2) соціальний (Д. Коммонс); 3) емпіричний (У. Мітчелл). У рамках останнього напрямку Гарвардська економічна школа активно розробляла проблеми економічних циклів і криз.

Розвиток Гарвардської школи (1914–1918 рр., У. Мітчелл, Ч. Баллок, У. Персон, С. Кузнець, К. Ерроу) співпав з початком міжнародної кризи 1914 р. Представники школи ставили собі за мету вивчення природи економічного циклу і прогнозування розвитку економіки, задля досягнення якої активно використовувався математико-статистичний апарат досліджень. Вони висунули ідею «безкризового циклу». «Їхня концепція зображала капіталістичний цикл як чергування економічних підйомів і спадів, що легко піддаються прогнозуванню. Головною причиною циклічних коливань Гарвардська школа вважала зміни, що відбуваються у системі грошового господарства, тому для усунення пропонувала оптимізацію грошового обігу. 1917 року представники школи запропонували «економічний барометр» з метою завчасного оцінювання кон'юнктури та передбачення настання кризи. Проте творці «барометра» виходили з невірних методологічних передумов, не враховували усього розмаїття реальних зв'язків, які діють у процесі капіталістичного відтворення» [9]. Це призвело до хибного прогнозу економічного піднесення на 1929–1933 рр. і показало неспроможність методологічних основ Гарвардської школи, проте довело правильність думки інституціоналістів про доцільність соціального контролю над економікою.

В неокласичному напрямку економічної теорії помітне місце посіла Манчестерська школа (з 1920-х рр., Р. Кобден, Д. Брайт, У. Бейджот та ін.). Представники цієї школи були прихильниками фритредерства та економічного лібералізму, виступали проти втручання держави в економіку, встановлення державних монополій, будь-яких заборон чи регулювальних механізмів.

Неокласичний напрям особливо бурхливо розвивався на тлі економічного зростання 20-х рр. XX ст. адже до 1929 р. у зростання було настільки значним, а майбутнє здавалося таким безхмарним, що багато бізнесменів і науковців стверджували: періоди тривалих і важких періодичних криз минули, депресії XIX – початку XX ст. уже не повторюватимуться. Голоси ж тих, хто передбачав майбутню економічну кризу, були поодинокими і тонули серед оптимістичних прогнозів.

Тим паче, у 1929–1933 рр. у світовій капіталістичній економіці виникла найпотужніша в історії депресія, яка стала поштовхом для найпомітнішої події в науковому світі XX ст. – виникнення кейнсіанства або кейнсіанської революції (з 1930-х рр., Дж. Кейнс, Е. Хансен, Р. Харрод, Д. Хікс) [2, 10–11].

Існує думка, що в основній роботі Дж. Кейнса [11], з якою пов'язують виникнення кейнсіанства, не було жодної нової думки. Проте, Дж. Кейнс запропонував принципово новий погляд на відомі істини і дійшов кардинально інших висновків, ніж його попередники. Досліджуючи проблеми економічного циклу і криз, кейнсіанці вивели поняття і виявили причини хронічної депресії. Ланцюжок її формування мав такий вигляд: зниження загального купівельного попиту викликає скорочення виробництва товарів і послуг, що, у свою чергу, провокує банкрутство дрібних товаровиробників, звільнення найманих працівників великими підприємствами і, як наслідок, – великомасштабне безробіття, яке призводить до зниження доходів населення (покупців) і дедалі знижує платоспроможний попит. У такий спосіб виникає замкнене коло, яке утримує економіку у стані хронічної депресії. Дж. Кейнс, а за ним і його послідовники, вважали, що споживачі самостійно не спроможні оживити сукупний попит у масштабах цілої економіки, тому це має зробити держава [11].

Важливе місце в кейнсіанській теорії посідає роль інвестиційної активності у забезпеченні економічного розвитку та виникненні циклічності. На основі інвестиційного мультиплікатора і механізмів державного регулювання були розроблені підходи до подолання циклічних коливань в економіці та запобігання кризам. Так, Е. Хансен [2] зробив висновок, що збільшуючи витрати у періоди кризового спаду та зменшуючи їх у періоди «перегріву» економіки, держава спроможна згладжувати циклічні коливання виробництва і зайнятості. На основі кейнсіанського підходу упродовж чверті століття розвинені країни успішно формували механізми регулювання економічних відносин.

Якщо рецепти кейнсіанського толку у подоланні першої повоєнної економічної кризи 1957–1958 рр. були прийнятними, то у період виникнення кризи 1973 р., що стала найпотужнішою з повоєнних і супроводжувалася першою енергетичною кризою, яскраво проявилися недоліки кейнсіанської доктрини, що створило

підґрунтя для відродження доктрини класиків, формування Чиказької економічної школи (Ф. Найт, М. Фрідмен, Г. Саймонс, Л. Мінтс та ін.) і виникнення монетаризму (М. Фрідман, К. Бруннер, А. Мельтцер, А. Шварц та ін.).

Монетаристи вбачали рушійний механізм циклічності і криз у дестабілізації грошово-кредитної системи та відкидали припущення, що кризи – це природно притаманна ринковій економіці закономірність. Особливе місце в теорії монетаристів посідав взаємозв'язок між кількістю грошей в обігу і циклічним розвитком економіки. Адже, на їхню думку, від темпів зростання грошової маси залежить настання тієї чи іншої фази ділового циклу, а нестача грошей стає основним чинником виникнення депресії. З цих причин основним засобом боротьби з економічними кризами та механізмом нівелювання циклічності має стати постійна грошова емісія, яку проводить держава, та яка за величиною відповідає темпу приросту суспільного продукту.

Постулати монетаризму і Чиказької школи стали основою «рейганоміки», економічної політики, що запроваджувалася у США за часів президентства Р. Рейгана, а також політики Міжнародного валютного фонду і Світового банку у різних країнах світу в останній чверті ХХ – початку ХХІ ст. Тривалий час складалося враження, що у результаті такої політики було забезпечено економічне піднесення, а масштабність й глибина криз зменшились. Адже наприкінці ХХ – початку ХХІ століть здебільшого світову економіку спіткали лише локальні або регіональні кризи, зокрема хвиля фондових криз 1987 р., мексиканська криза 1994–1995 рр., азійська криза 1997 р., потужна локальна криза 1998 р. в Росії і інші.

Проте, окремі науковці стверджували, що враження відносного переборення криз оманливе. Адже були лише задіяні механізми трансферту криз з більш потужних економік на менш розвинуті [12]. Крім того, російські вчені на чолі з М. Хазніним стверджували – рейганоміка утворює своєрідний сніговий ком, що через механізм мультиплікатора збільшує частку фіктивної американської економіки. Рано чи пізно дія відцентрових сил подолає опір цієї фіктивної частки до економічної рівноваги, посилить механізм циклічності й спровокує потужну кризу [13]. Така криза й виникла у 2008–2009 рр., спричинила новий поштовх до наукових досліджень щодо природи і причин виникнення економічних криз, які матимуть важливе значення для формування стабілізаційних механізмів в економіці на перспективу.

В цілому за результатами вивчення літературних джерел можна стверджувати, що основні причини виникнення економічних криз науковці розуміли як:

1) випадковий збіг обставин, не зумовлений природою економічних відносин у суспільстві, на думку перших представників класичної школи політичної економії початку ХІХ ст.;

2) складна і неповторна комбінація чинників, що є унікальною для кожного окремого циклу і кризи, згідно з теорією У. Мітчелла;

3) коливання урожайності сільськогосподарських культур, що призводить до зміни активності у торгівлі і промисловості, як зазначав У. Джевонс;

4) розширення кредиту в результаті випуску банкнот, незабезпечених дорогоцінними металами, що зумовлює спочатку бум, а згодом кризи, на думку економістів-класиків першої половини ХІХ ст.;

5) розширення кредиту, яке здійснюється не лише шляхом збільшення грошей в обігу, а й використанням поточних рахунків через застосування чеків, за переконанням представників австрійської економічної школи;

6) зміни, що відбуваються у системі грошового господарства, на думку представників школи класичної політичної економії, австрійської і Гарвардської шкіл, К. Жугляра тощо, а також рух цін, що супроводжує зміни у грошовому господарстві;

7) внутрішні протиріччя, притаманні капіталістичному ладу, а саме: суперечливість суспільно-економічного ладу і нагромадженого капіталу, коротко- та довгострокових цілей власників капіталу, попиту і пропозиції, виробництва і споживання, на думку К. Маркса і його послідовників;

8) протиріччя капіталістичного ладу, що виникають внаслідок неналежності засобів виробництва безпосереднім виробникам та суперечливості організованості виробництва у межах окремого підприємства та неорганізованості його в усьому народному господарстві, за переконанням М.І. Туган-Барановського;

9) невірноваженість, що притаманна ринковій економіці, схильність індивідів зберігати частину доходів, що призводить до зниження сукупного попиту порівняно із сукупною пропозицією, як вважає Дж. Кейнс і його послідовники;

10) дестабілізуючий вплив держави на розвиток капіталістичної економіки на думку представників неокласицизму, австрійської та Чиказької шкіл;

11) функціонування центральних банків та їхнє втручання в економіку, за переконанням представників австрійської школи;

12) діяльність банків щодо зміни обсягів кредитування та рівня відсоткової ставки, а також втручання держави в економіку, на думку Л. фон Мізеса;

13) процеси фізичного зносу і оновлення основного капіталу, запровадження інновацій – на думку економістів кейнсіанського толку, а також Й. Шумпетера та інших;

14) коливань граничної ефективності капіталу на думку Дж. Кейнса, а також підвищення або зниження реальної норми відсотка порівняно із позиковою під тиском процесів впровадження винаходів і технічних удосконалень,

що впливає на умотивованість інвесторів та колювання рівнів інвестування на думку К. Вікселя та Е. Хансена;

15) розбіжності у часі періодів приросту випуску продукції і приросту капіталу, антагонізм фактичного стану, можливостей і сподівань суб'єктів господарювання, за переконанням Р. Харрода;

16) виникнення найрізноманітніших конфліктів, на думку І. Дойча та Р. Дарендорфа;

17) спекулятивне підвищення ціни землі, завдяки чому доходи праці і капіталу скорочуються і виробництво призупиняється, за теорією Г. Джорджа;

18) трансфери криз з економічно сильних до економічно слабких країн, які перші здійснюють для зміцнення своєї економічної безпеки, закріплення економічних та науково-технічних переваг, нагромадження ресурсів перед «стрибком» у постіндустріальне суспільство.

Отже, з середини XIX ст. до теперішнього часу практично кожна економічна школа і течія більшою чи меншою мірою намагалася дати своє пояснення природі економічних криз та циклів, а також розробити власні рецепти зі стабілізації економіки.

Висновки. Розвиток наукової думки за останні два століття відбувався на тлі виникнення і перебігу фінансово-економічних криз у напрямку намагання розкрити їх природу й віднайти механізми переборення. Представники наукових шкіл і течій по-різному розуміли ці явища, тому пропонували доволі відмінні, почасти цілком протилежні і несумісні рецепти з усунення наслідків економічної циклічності та подолання впливу криз. Проте, їх виважений синтез спроможній і сьогодні слугувати основою для формування ефективної системи антикризового регулювання економіки.

Перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку полягають у вивченні та адаптації до нинішніх реалій методів і механізмів подолання впливу економічних криз, розроблених у науковій думці, а також в обґрунтуванні сучасних підходів антикризового державного регулювання економіки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Туган-Барановский М. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М. Туган-Барановский. – К. : Наук. думка, 2004. – 368 с.
2. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход [Электронный ресурс] / Э. Хансен // Библиотека экономической и деловой литературы. – Режим доступа : <http://ek-lit.narod.ru/neoksod2.htm>.
3. Ludwig von Mises. The Austrian Theory of the Trade Cycle / La Theorie dite Autrichienne de Cycle Economique // Societe Belge d'Etudes et d'Expansion [Электронный ресурс] // Бум, крах и будущее. – Челябинск : Социум, 2002 / Пер. с англ. А. Фильчука. – Режим доступа : <http://www.sotsium.ru/books/43/41/mises36.html>.
4. Маркс К. Избранные произведения : в 2 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – М. : Печатный двор, 1952. – 636 с.
5. Менгер К. Основания политической экономии [Электронный ресурс] / К. Менгер // Библиотека экономической и деловой литературы. – Режим доступа : <http://ek-lit.narod.ru/mensod.htm>.
6. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии [Электронный ресурс] / Л. Вальрас // Библиотека Гумер / Экономика и менеджмент. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/valr/index.php.
7. Ротбарт М. Экономические депрессии: их причины и методы лечения / М. Ротбарт [Электронный ресурс]. – Издательство «Социум». – Режим доступа : <http://www.sotsium.ru/books/46/43/rothbard69.html>.
8. Хайек Ф.А. фон. Познание, конкуренция и свобода : антология сочинений / под ред. Д. Антисери, Л. Инфантино ; пер. С. Мальцева (пер.), К. Большаков (пер.). – С.Пб. : Пневма, 1999. – 288 с.
9. Гарвардская школа [Электронный ресурс] // Большая советская энциклопедия. – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com/article008535.html>.
10. Харрод Р. К теории экономической динамики / Р. Харрод. – М. : Гелиос АРВ, 1999. – 160 с.
11. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Джеймс Мейнар Кейнс [Электронный ресурс] // Библиотека экономической и деловой литературы. – Режим доступа : <http://ek-lit.narod.ru/keynsod.htm>.
12. Сухоруков А. Проблемы финансовой безопасности Украины : монография / А. Сухоруков. – К. : НІПМБ, 2004. – 117 с.
13. Хазин М. Теория кризиса : доклад на конференции в г. Модена, Италия, 09.07 2008 года [Электронный ресурс] / М. Хазин. – Режим доступа : <http://worldcrisis.ru/crisis/4731534>.